Prejeto / Received: 29. 5. 2026

1.01 Izvirni znanstveni članek 1.01 Scientific article

https://doi.org/10.54356/MA/BCTG4196

OBČUTLJIVO ARHIVSKO GRADIVO V VISOKOŠOLSKEM POUČEVANJU ZGODOVINE: DIDAKTIČNI IZZIVI, ETIČNE OMEJITVE IN ARHIVSKA PISMENOST

Dr. Ana Šela
Docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Slovenija
ana.sela@um.si

Izvleček:

Prispevek obravnava uporabo občutljivega arhivskega gradiva v visokošolskem poučevanju zgodovine. Izhaja iz vprašanja, kako takšno gradivo vključiti v pedagoški proces tako, da se ohranita njegova raziskovalna in didaktična vrednost, hkrati pa se zmanjšajo pravna, etična in interpretativna tveganja. Metodološko gre za konceptualni in modelni prispevek, ki temelji na namenskem izboru literature s področja didaktike zgodovine, primarno-virovske oziroma arhivske pismenosti, arhivske etike, varstva osebnih podatkov in anonimizacije. Osrednji rezultat je model KAVEN-O, razumljen kot razširitev klasične kritike vira za delo z občutljivimi viri. Model vključuje kontekstualizacijo, analizo provenience, vrednotenje jezika, etično presojo, narativno rekonstrukcijo in omejitve uporabe. Njegova uporabnost je prikazana na parafraziranem in anonimiziranem primeru gradiva nadzorne institucije iz fonda SI AS 1931. Prispevek pokaže, da pedagoška vrednost občutljivega gradiva ni v razkritju osebnih podatkov, temveč v razvoju kritične arhivske pismenosti, odgovorne interpretacije in razumevanja pogojev uporabe zgodovinskih virov.

Ključne besede:

občutljivo arhivsko gradivo; didaktika zgodovine; visokošolsko poučevanje; kritična arhivska pismenost; varstvo osebnih podatkov; anonimizacija; Služba državne varnosti; model KAVEN-O

Abstract:

Sensitive Archival Records in Higher Education History Teaching: Research Value, Data Protection and Critical Archival Literacy

The article examines the use of sensitive archival records in higher education history teaching. It addresses the question of how such records can be included in the teaching process while preserving their research and didactic value and reducing legal, ethical and interpretative risks. Methodologically, the article is a conceptual and model-based contribution grounded in a purposive selection of literature on history didactics, primary source and archival literacy, archival ethics, personal data protection and anonymisation. Its main result is the KAVEN-O model, understood as an extension of classical source criticism for work with sensitive sources. The model includes contextualisation, provenance analysis, evaluation of language, ethical assessment, narrative reconstruction and limitations of use. Its applicability is demonstrated through a paraphrased and anonymised example of records produced by a surveillance institution from the SI AS 1931 archival fonds. The article shows that the pedagogical value of sensitive archival records lies not in disclosing personal data, but in developing critical archival literacy,

responsible interpretation and an understanding of the conditions under which historical sources may be used.

Keywords:

sensitive archival records; history didactics; higher education teaching; critical archival literacy; personal data protection; anonymisation; State Security Service; KAVEN-O model

1 UVOD[1]

Delo z arhivskim gradivom je eno od temeljnih izhodišč zgodovinarskega raziskovanja, zato ima pomembno mesto tudi v visokošolskem poučevanju zgodovine. Študij zgodovine ne sme temeljiti samo na posredovanju že oblikovanih razlag, ampak mora študente uvajati tudi v to, kako zgodovinsko znanje sploh nastaja. To pomeni, da se učijo iskati, izbirati, brati, primerjati, kontekstualizirati in kritično presojati primarne vire. Arhivsko gradivo je pri tem posebej dragoceno, ker študentom omogoča neposreden stik s sledmi preteklosti, hkrati pa jim pokaže, da vir ni preprost nosilec »resnice«, ampak rezultat svojega nastanka, ohranitve, arhivske obdelave, dostopnosti in poznejše interpretacije.

V didaktiki zgodovine arhivsko gradivo študenta premakne od sprejemanja razlage k razumevanju, kako je bila ta razlaga oblikovana. Spraggs opozarja, da lahko študenti zgodovine zaključijo študij brez resnejše izkušnje arhivskega raziskovanja, zato slabše razumejo, kako zgodovinski argument nastaja iz neurejenega, fragmentarnega in zahtevnega gradiva (Spraggs, 2008). V slovenskem prostoru je pomen arhiva poudaril Potočnik, ki ga razume tudi kot vzgojno-izobraževalno ustanovo, saj lahko arhivsko gradivo povečuje interes, aktivnost in miselno samostojnost učencev oziroma študentov (Potočnik, 2009, str. 110–113). V visokem šolstvu se ti cilji še poglobijo: študenti morajo razumeti provenienco, kritiko vira, oblikovanje raziskovalnega vprašanja, primerjavo dokazov in odgovorno interpretacijo. To je povezano s primarno-virovsko pismenostjo in arhivsko inteligenco. Smernice Guidelines for Primary Source Literacy poudarjajo, da učinkovita uporaba primarnih virov vključuje razumevanje njihovega nastanka, namena, materialnih oziroma digitalnih značilnosti, arhivskega konteksta, omejitev dostopa in etične uporabe (SAA-ACRL/RBMS Joint Task Force, 2018). Yakel in Torres arhivsko inteligenco razumeta širše kot zgolj sposobnost najti dokument. Vključuje tudi poznavanje arhivskih načel, opisnih sistemov, raziskovalnih strategij ter razmerja med virom, arhivskim opisom in uporabnikom (Yakel in Torres, 2003). Problem nastane, ko arhivsko gradivo zaradi svoje vsebine ni primerno za neposredno uporabo pri pouku. Občutljivo arhivsko gradivo lahko vsebuje osebne ali občutljive osebne podatke, podatke o zdravju, družinskih razmerjih, kazenskih postopkih, socialnem položaju, verskem ali političnem prepričanju, spolnem življenju, otrocih, žrtvah nasilja ali institucionalnem nadzoru. Takšni viri so pogosto raziskovalno zelo pomembni, ker razkrivajo delovanje institucij, razmerja moči, marginalizirane izkušnje, nadzor in socialno ranljivost. Hkrati pa odpirajo vprašanja dostopa, zasebnosti, anonimizacije, ponovne identifikacije in dopustne uporabe pri pouku.Ta napetost je v arhivistični literaturi dobro prepoznana. Jenuš poudarja, da je varstvo osebnih podatkov ustavno varovana človekova pravica, zato mora uporaba občutljivega arhivskega gradiva vedno iskati ravnotežje med

[1] *Prispevek je nastal v okviru raziskav podoktorskega projekta Z6-60180: Ljubezen skozi vohunjenje: državni nadzor mešanih zakonov z vzhodnoevropskimi državljani na Slovenskem v osemdesetih, ki se izvaja na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, in ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).*

dostopom do gradiva in varovanjem zasebnosti posameznika (Jenuš, 2013, str. 57–73). Pomemben varovalni postopek je anonimizacija, ki se lahko izvaja fizično na kopijah ali elektronsko na digitalnem oziroma digitaliziranem gradivu (Jenuš, Koncilija in Hajtnik, 2021, str. 149–168). Ob tem mednarodne razprave opozarjajo, da arhivi niso nevtralni prostori, saj so zbiranje, opisovanje, dostop in uporaba gradiva povezani z razmerji moči, reprezentacijo, vidnostjo in molkom (Punzalan in Caswell, 2016). Zato delo z občutljivim gradivom ne zahteva le običajne kritike vira, temveč tudi presojo pogojev njegove uporabe.

Osrednje raziskovalno vprašanje članka je, kako občutljivo arhivsko gradivo vključiti v visokošolsko poučevanje zgodovine tako, da se ohranita njegova raziskovalna in didaktična vrednost, hkrati pa se zmanjšajo pravna, etična in interpretativna tveganja. Iz tega izhaja teza, da takšno gradivo praviloma ni primerno kot neposreden učilniški vir, temveč kot posebej pripravljeno, kontekstualizirano in etično nadzorovano učno gradivo. Njegova pedagoška vrednost ni v razkritju osebnih podatkov, temveč v razvijanju kritične arhivske pismenosti: razumevanja provenience, institucionalnega jezika, omejitev dostopa, potrebe po anonimizaciji in meja zgodovinske interpretacije.

Pri uporabi občutljivega gradiva je treba razlikovati med dostopom do gradiva, njegovo reprodukcijo, interno uporabo pri pouku, uporabo v seminarski nalogi ter javno ali znanstveno objavo. Splošna uredba o varstvu podatkov opozarja na načela zakonitosti, sorazmernosti, omejitve namena in najmanjšega obsega podatkov.[2] Pri pedagoški uporabi to pomeni, da razkritje osebnih podatkov ne more biti utemeljeno z zanimivostjo vira, temveč mora biti povezano z jasnim učnim ciljem in izvedeno v najmanj invazivni obliki. ZVDAGA določa posebne pogoje dostopa do arhivskega gradiva, vključno z roki nedostopnosti in možnostjo izjemnega dostopa.[3] Raziskovalni dostop zato še ne pomeni samodejne pedagoške uporabnosti.

Kot študijski primer članek obravnava gradivo nekdanjih organov za notranje zadeve oziroma Službe državne varnosti, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije, med drugim v fondu SI AS 1931. To gradivo združuje osebne in občutljive osebne podatke, omejen dostop, institucionalni jezik nadzora, razmerje med opazovalcem in opazovanim ter možnost politične ali senzacionalistične rabe. Cankar opozarja na razmerje med javnim interesom za dostop do gradiva nekdanjih tajnih služb in varstvom zasebnosti posameznikov (Cankar, 2013), Jenuš pa pokaže, da lahko nekontekstualizirana uporaba arhivskih citatov spremeni pomen dokumenta in vodi v pristransko razlago (Jenuš, 2013, str. 58). V mednarodnem okviru Dobson poudarja odgovornostno vlogo zgodovinarjev pri raziskovanju tajnih državnih struktur (Dobson, 2019), Van Puyvelde in sodelavci pa razvoj študij obveščevalnih služb povezujejo z dostopom do relevantnih vladnih informacij in visokošolsko institucionalizacijo raziskovanja ter poučevanja (Van Puyvelde et al., 2020).

Metodološko gre za konceptualni in modelni prispevek, ne za empirično raziskavo učinkov pouka. Članek temelji na namenskem izboru literature s treh področij: didaktike zgodovine in arhivskega poučevanja (Spraggs, Potočnik), primarno-virovske oziroma arhivske pismenosti (SAA-ACRL/RBMS, Yakel in Torres) ter arhivske etike, varstva osebnih podatkov in anonimizacije (Jenuš, Jenuš, Koncilija in Hajtnik, Punzalan in Caswell, Templ et al.). Model KAVEN-O je oblikovan z deduktivnim povezovanjem teh

[2] *Uredba (EU) 2016/679 Evropskega parlamenta in Sveta z dne 27. aprila 2016 o varstvu posameznikov pri obdelavi osebnih podatkov in o prostem pretoku takih podatkov ter o razveljavitvi Direktive 95/46/ES, Uradni list Evropske unije, L 119, 4. 5. 2016, 5. člen.*

[3] *Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Uradni list RS, št. 30/06, 24/14 – odl. US, 51/14 in 32/16, zlasti 65. in 66. člen.*

izhodišč s problemi pedagoške uporabe občutljivega gradiva. Ne nadomešča klasične zunanje in notranje kritike vira, temveč jo razširja z dvema elementoma, ki sta pri občutljivem gradivu ključna: etično presojo in omejitvami uporabe. Članek zato poleg predstavitve modela prikazuje tudi njegovo aplikacijo na parafraziranem in anonimiziranem primeru gradiva nadzorne institucije.

2 ARHIVSKO GRADIVO, PRIMARNO-VIROVSKA PISMENOST IN VISOKOŠOLSKA DIDAKTIKA ZGODOVINE

Arhivsko gradivo ima v visokošolskem poučevanju zgodovine posebno vlogo, ker študente ne seznanja le z vsebino preteklosti, temveč tudi s tem, kako zgodovinsko znanje nastaja. Delo z viri jih uvaja v oblikovanje raziskovalnih vprašanj, iskanje gradiva, presojo provenience, kontekstualizacijo, primerjavo dokazov in oblikovanje interpretacije. Arhivski vir zato pri pouku ni samo vir informacij, temveč predmet kritične analize.

Njegova didaktična vrednost se razlikuje od učbenikov in sekundarne literature. Ti običajno ponujajo že oblikovano razlago, arhivsko gradivo pa študenta sooči z dokumentarnimi sledmi, ki so pogosto nepopolne, fragmentarne in zahtevne za razlago. Prav delo z arhivi v visokem šolstvu razvija sposobnost vrednotenja dokazov, razumevanja zgodovinskih argumentov, povezovanja različnih vrst gradiva in oblikovanja samostojnih interpretacij (Spraggs, 2008). V slovenskem prostoru je arhiv mogoče razumeti tudi kot vzgojno-izobraževalno ustanovo, saj delo z arhivskim gradivom povečuje interes in aktivnost učencev ter razvija njihove umske sposobnosti (Potočnik, 2009, str. 110–113).

Takšno delo je tesno povezano z zgodovinskim mišljenjem. To ni preprosto branje preteklosti, temveč premišljeno sklepanje, ki upošteva avtorstvo, kontekst, namen in dokazno vrednost vira (Wineburg, 2001). Podobno zgodovinsko razumevanje vključuje dokazovanje, presojo zgodovinske pomembnosti, razumevanje kontinuitete in spremembe, vzročno-posledično razlago, perspektivo in etično razsežnost interpretacije (Seixas in Morton, 2013). Arhivsko gradivo je za te cilje posebej primerno, ker študenta ne vodi neposredno k odgovoru, ampak k vprašanju, kako je določeno zgodovinsko trditev sploh mogoče dokazati. V arhivistiki se takšno delo povezuje s primarno-virovsko pismenostjo in arhivsko inteligenco. Učinkovita uporaba primarnih virov zahteva razumevanje, kako je vir nastal, čemu je služil, kakšne so njegove materialne ali digitalne značilnosti, v kakšnem arhivskem kontekstu se nahaja ter kakšne so omejitve dostopa in etične uporabe (SAA-ACRL/RBMS Joint Task Force, 2018). Arhivska inteligenca pri tem pomeni poznavanje arhivskih načel, opisnih sistemov, raziskovalnih strategij ter razmerja med virom, njegovim opisom in uporabnikom (Yakel in Torres, 2003). Za študente zgodovine je to posebej pomembno, saj je arhiv urejen po logiki provenience, fondov, institucionalnega nastanka in ohranjenosti gradiva.

Pri poučevanju z arhivskim gradivom je zato smiselno ločiti tri ravni dela. Na orientacijski ravni študenti spoznajo arhiv kot ustanovo, vrste gradiva, popisne enote, načine dostopa in pravila uporabe. Na analitični ravni delajo z izbranim virom ali skupino virov ter vadijo presojo provenience, avtorstva, namena in konteksta. Na raziskovalni ravni oblikujejo lastno vprašanje, iščejo gradivo, primerjajo vire in oblikujejo argument. Obisk arhiva oziroma delo z arhivskim gradivom mora biti vnaprej pripravljeno, z jasnim namenom in nalogami (Potočnik, 2009, str. 114–115). V visokem šolstvu večja samostojnost študentov zato zahteva tudi natančnejše metodološko vodenje.

Arhivska pismenost presega tehnično poznavanje popisov ali naročanja gradiva. Vključuje razumevanje arhiva kot prostora izbora, ohranitve, opisovanja, pravnega urejanja in dostopa. Arhivski zapisi niso samo ostanki preteklosti, temveč sodelujejo pri oblikovanju tega, kaj je o preteklosti sploh mogoče vedeti (Schwartz in Cook, 2002). Arhiv je zato mogoče brati tudi kot prostor klasifikacije, upravljanja in oblasti (Stoler, 2009).

Ta razsežnost je posebej pomembna pri novejši in sodobni zgodovini, kjer gradivo pogosto vključuje osebne podatke, žive ali nedavno umrle osebe, občutljive družbene teme in neenaka razmerja moči. Pri odprto dostopnih virih so v ospredju predvsem provenienca, kontekst in interpretacija. Pri občutljivem gradivu pa se jim pridružijo še dostop, anonimizacija, možnost ponovne identifikacije, etična predstavitev in omejitve uporabe. Didaktika arhivskega dela mora zato poleg klasične kritike vira vključiti tudi presojo pogojev, pod katerimi je vir dopustno uporabiti (Preglednica 1).

Preglednica 1: Ravni arhivske pismenosti pri visokošolskem poučevanju zgodovine

Raven	Kaj študent razvija	Primer učne dejavnosti	Povezava z občutljivim gradivom
Orientacijska raven	Razumevanje arhiva, fondov, popisov in pravil dostopa	Predstavitev fonda, popisne enote ali arhivskega portala	Študent razume, da dostop do gradiva ni samoumeven
Metodološka raven	Kritika vira, provenienca, avtorstvo, namen in kontekst	Analiza izbranega dokumenta	Študent razlikuje med vsebino dokumenta in pogoji njegovega nastanka
Primerjalna raven	Povezovanje več vrst virov	Primerjava uradnega dokumenta, časopisnega vira in pričevanja	Študent prepozna, da en vir ne zadošča za dokončno interpretacijo
Kritična raven	Razumevanje arhiva kot prostora izbora, opisa in moči	Razprava o tem, kaj je ohranjeno, izgubljeno, opisano ali nedostopno	Študent razume arhiv kot vir in kot predmet analize
Etična raven	Presoja zasebnosti, občutljivih podatkov in omejitev uporabe	Označevanje podatkov, ki bi jih bilo treba anonimizirati	Študent razume, da uporaba vira zahteva odgovornost

3 OBČUTLJIVO ARHIVSKO GRADIVO: PRAVNI, ETIČNI IN INTERPRETATIVNI PROBLEMI

Občutljivo arhivsko gradivo je posebna kategorija arhivskih virov, saj njegova uporaba poleg zgodovinske interpretacije odpira vprašanja dostopa, varstva osebnih podatkov, zasebnosti, dostojanstva in posledic razkritja. Sem sodijo zdravstveni, sodni, kazenski, socialnovarstveni, šolski, univerzitetni, osebni, policijski, varnostni, obveščevalni in drugi dokumenti, ki vsebujejo podatke o posameznikih ali skupinah. Širino takšnega gradiva potrjujejo raziskave vojnih in povojnih žrtev, kjer so podatki o statusu, vzroku smrti, povzročitelju smrti ali mladoletnih žrtvah hkrati raziskovalno pomembni ter osebno in družinsko občutljivi (Rendla in Šorn, 2025). Podobno velja za sodno gradivo o spolnem nasilju, ki razkriva pravno prakso, ranljivost žrtev in institucionalni jezik, ki ga zgodovinar mora kritično obravnavati (Bajc in Mešić, 2024).

Gradivo kazenskih ustanov dokumentira posameznike, pa tudi mehanizme nadzora, prevzgoje, kaznovanja in obravnave dejanskih ali domnevnih političnih nasprotnikov (Čoh Kladnik in Piškurić, 2024). Pri raziskavah samomora med mladimi v socialistični Sloveniji se osebna stiska, policijska obravnava, medijski diskurz in politična interpretacija prepletajo v izrazito občutljivo raziskovalno polje (Remec, 2023). Pri novejši zgodovini so občutljivi tudi memoari, dnevniki in osebni zapisi, saj prepletajo osebni spomin, politični kontekst in poznejše razlage zasebnih izkušenj (Miladinović Zalaznik, 2023). Občutljivost gradiva zato izhaja iz njegove vsebine, možnosti identifikacije, položaja vključenih oseb ter pravnega okvira uporabe, dostopa in varovanja arhivskih podatkov, metapodatkov in osebnih podatkov (Škoro Babić in Novak, 2025). Varstvo osebnih podatkov je ustavno opredeljeno kot temeljna človekova pravica, zato je uporaba občutljivega arhivskega gradiva vedno vpeta med dostopnost virov in varovanje posameznikove zasebnosti (Jenuš, 2013, str. 57–73). Pri tem je pomembna tudi interpretativna raba vira: iztrgani citati lahko spremenijo pomen dokumenta in vodijo v pristransko razlago (Jenuš, 2013, str. 58).

Pravni okvir uporabe občutljivega gradiva je večplasten. Splošna uredba o varstvu podatkov določa temeljna načela obdelave osebnih podatkov, med drugim zakonitost, poštenost, preglednost, omejitev namena, najmanjši obseg podatkov in odgovornost upravljavca.[4] V pedagoškem kontekstu to pomeni, da razkritje osebnih podatkov ne more biti utemeljeno z zanimivostjo vira, temveč mora biti vezano na jasen učni namen in izvedeno v najmanj invazivni obliki. Obenem GDPR za arhiviranje v javnem interesu ter znanstveno ali zgodovinsko raziskovanje predvideva posebne varovalke, vendar to ne pomeni splošnega dovoljenja za nekontrolirano razmnoževanje, deljenje ali javno objavo osebnih podatkov.[5]

Pri arhivskem gradivu je treba upoštevati tudi ZVDAGA, ki razlikuje med splošno dostopnim gradivom in gradivom z roki nedostopnosti zaradi tajnih podatkov, davčnih skrivnosti ali občutljivih osebnih podatkov.[6] Jenuš poudarja, da drugi odstavek 65. člena ZVDAGA opredeljuje občutljive osebne podatke, ki postanejo dostopni šele po določenem roku, pri čemer je temelj varstva povezan z zasebnostjo, dostojanstvom in osebno varnostjo posameznika (Jenuš, 2013, str. 60–61). V nekaterih primerih je mogoč tudi izjemni dostop, vendar je vezan na poseben postopek, utemeljitev raziskovalnega namena, predstavitveni elaborat in odločanje pristojnega organa.[7] Izjemni dostop zato ne pomeni splošne pedagoške razpoložljivosti gradiva.

Za visokošolsko poučevanje zgodovine je ključno razlikovati med dostopom do dokumenta, reprodukcijo, interno uporabo pri pouku, vključitvijo v seminarsko nalogo, objavo v študijskem okolju in javno objavo. Vsaka raven širi krog uporabnikov in povečuje tveganje razkritja, ponovne identifikacije ali neustrezne interpretacije. Gradivo, ki ga raziskovalec sme pregledati, zato ni samodejno primerno za neposredno deljenje s študenti; interna uporaba v učilnici pa ni enaka javni objavi. Pri občutljivih virih mora biti učni cilj dosežen z najmanjšim potrebnim obsegom podatkov. Kadar identiteta osebe ni

---

[4] *Uredba (EU) 2016/679 Evropskega parlamenta in Sveta z dne 27. aprila 2016 o varstvu posameznikov pri obdelavi osebnih podatkov in o prostem pretoku takih podatkov ter o razveljavitvi Direktive 95/46/ES, Uradni list Evropske unije, L 119, 4. 5. 2016, 5. člen.*

[5] *Prav tam, 89. člen.*

[6] *Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Uradni list RS, št. 30/06, 24/14 – odl. US, 51/14 in 32/16, 65. člen.*

[7] *Prav tam, 66. člen; Arhiv Republike Slovenije, »Vloga za arhivsko komisijo za izjemni dostop do arhivskega gradiva v skladu s 66. členom ZVDAGA«, gov.si.*

nujna za zgodovinski argument, jo je treba izpustiti, anonimizirati ali nadomestiti s parafrazo.

Preglednica 2: Ravni uporabe občutljivega arhivskega gradiva v visokošolskem okolju

Raven uporabe	Značilnost	Glavno tveganje	Varovalni ukrep
Raziskovalni dostop	Raziskovalec dostopa do gradiva v skladu z zakonodajo, odločbo ali arhivskimi pravili.	Enačenje raziskovalnega dostopa s pravico do nadaljnje rabe.	Upoštevanje pogojev dostopa in omejitev uporabe.
Reprodukcija gradiva	Kopiranje, fotografiranje, prepisovanje ali digitalna reprodukcija.	Nenadzorovano kroženje dokumenta.	Omejitev reprodukcije, uporaba izvlečka ali parafraze.
Interna uporaba pri pouku	Gradivo je prikazano v zaprtem pedagoškem okolju.	Razkritje osebnih podatkov študentom brez jasnega učnega cilja.	Anonimizacija, parafraza, nadzorovana uporaba.
Seminarska naloga	Študent uporablja gradivo v pisnem izdelku.	Nekritično citiranje, razkritje identitete, reprodukcija institucionalnih oznak.	Navodila za citiranje, anonimizacijo in interpretativno zadržanost.
Javna predstavitev ali objava	Gradivo je objavljeno v članku, repozitoriju, predstavitvi ali na spletu.	Največje tveganje razkritja in trajne dostopnosti.	Uporaba le pravno dopustnega, anonimiziranega ali parafraziranega gradiva.

Anonimizacija je eden ključnih postopkov priprave občutljivega gradiva za pedagoško uporabo. Gre za mehanizem prekrivanja z arhivskim zakonom varovanih osebnih podatkov, ki se lahko izvaja fizično na kopijah ali elektronsko na digitalnem oziroma digitaliziranem gradivu (Jenuš, Koncilija in Hajtnik, 2021, str. 149–168). Vendar anonimizacija ni zgolj odstranjevanje imen, saj lahko ponovno identifikacijo omogočijo tudi kombinacije kraja, časa, funkcije, sorodstvenih razmerij ali redkih okoliščin (Templ et al., 2022). V didaktičnem smislu gre zato za presojo, kateri podatki so za učno nalogo nujni in kateri predstavljajo nepotrebno tveganje.

Občutljivo gradivo odpira tudi interpretativni problem. Pogosto gre za dokumente institucij, ki so posameznike opazovale, ocenjevale, zdravile, kaznovale, nadzorovale ali razvrščale. Vir zato ne dokumentira le osebe ali dogodka, temveč tudi institucionalni režim opazovanja, klasifikacije in zapisovanja. Podobno velja za drugo sodobnozgodovinsko gradivo, ki nastaja v represivnih, sodnih ali povojnih institucionalnih okvirih. Raziskave o povojnih kazenskih ustanovah, usodah pripadnikov okupacijskih struktur ali žrtvah vojne in povojnega nasilja kažejo, da takšni viri pogosto vsebujejo podatke o nasilju, kaznovanju, politični stigmatizaciji, družinskih okoliščinah in smrti, zato jih ni mogoče obravnavati zgolj kot nevtralno dokumentacijo preteklih dogodkov (Čoh Kladnik in Piškurić, 2024; Chomicki, Podbersič in Friš, 2024; Rendla in Šorn, 2025). Arhivi niso nevtralni prostori, saj so zbiranje, opisovanje, dostop in uporaba gradiva povezani z razmerji moči, reprezentacijo, vidnostjo in molkom (Punzalan in Caswell, 2016). To poudarjajo tudi smernice za primarno-virovsko pismenost, ki izpostavljajo razumevanje nastanka, namena, konteksta, omejitev dostopa in etičnih pogojev uporabe primarnih virov (SAA-ACRL/RBMS Joint Task Force, 2018).

Pri gradivu nadzornih in represivnih institucij je ta problem posebej izrazit. Institucionalni jezik lahko osebe označuje kot »varnostno zanimive«, »sumljive«, »problematične«, »neprimerne« ali »odklonske«. Takšnih oznak ni mogoče prevzeti kot nevtralnih zgodovinskih opisov, temveč jih je treba analizirati kot del jezika oblasti, nadzora in upravljanja. Pri gradivu nadzornih in represivnih institucij je ta problem posebej izrazit. Oznake, kot so »varnostno zanimiv«, »sumljiv«, »problematičen«, »neprimeren« ali »odklonski«, niso nevtralni zgodovinski opisi, temveč del jezika oblasti, nadzora in upravljanja. Gradivo nekdanjih tajnih služb zato jasno pokaže pomen razmejitve med javnim interesom za dostop in varstvom zasebnosti posameznikov (Cankar, 2013, str. 45–55). Na primeru fonda AS 1931 je bilo opozorjeno, da takšno gradivo zaradi zgodovine in načina delovanja organov za notranje zadeve verjetno vsebuje občutljive osebne podatke, s katerimi se uporabnik brez ustreznih omejitev ne sme seznaniti (Jenuš, 2013, str. 64). V nadaljevanju bo ta problem uporabljen kot študijski primer, pri katerem se didaktična vrednost ne vzpostavlja z razkritjem oseb ali operativnih ocen, temveč z analizo provenience, institucionalnega jezika, režimov dostopa in meja interpretacije.

Občutljivo arhivsko gradivo zato zahteva premik od vprašanja, kako vir interpretirati, k vprašanju, pod kakšnimi pogoji ga je dopustno uporabiti. Klasična kritika vira ostaja nujna, vendar jo je treba dopolniti z etično presojo in jasno opredelitvijo omejitev uporabe.

4 MODEL KAVEN-O KOT RAZŠIRJENI DIDAKTIČNI MODEL ZA DELO Z OBČUTLJIVIMI VIRI

Model KAVEN-O je didaktični okvir za delo z občutljivim arhivskim gradivom v visokošolskem poučevanju zgodovine. Zasnovan je kot razširitev klasične zunanje in notranje kritike vira za primere, pri katerih vir ne odpira le metodoloških, temveč tudi pravna, etična in pedagoška vprašanja. Poleg avtorstva, namena, konteksta, zanesljivosti in primerjave z drugimi viri vključuje presojo dopustne uporabe: komu je vir mogoče pokazati, katere podatke je treba zaščititi, kako preprečiti ponovno identifikacijo in kje so meje interpretacije

Model izhaja iz treh teoretičnih podlag. Prva je zgodovinsko-didaktična: delo z viri razvija zgodovinsko mišljenje, saj študente usmerja k argumentiranju na podlagi dokazov, kontekstualizaciji in razumevanju perspektive vira (Spraggs, 2008; Wineburg, 2001; Seixas in Morton, 2013). Druga je arhivistična: primarno-virovska pismenost in arhivska inteligenca zahtevata razumevanje provenience, arhivskega konteksta, opisnih sistemov, dostopnosti in omejitev uporabe (SAA-ACRL/RBMS Joint Task Force, 2018; Yakel in Torres, 2003). Tretja je etično-pravna: občutljivo gradivo lahko vsebuje osebne ali občutljive osebne podatke in pogosto nastaja v institucionalnih razmerjih moči, zato njegova uporaba zahteva anonimizacijo, presojo morebitne škode, poznavanje pravnih omejitev in interpretativno zadržanost (Jenuš, 2013; Jenuš, Koncilija in Hajtnik, 2021; Punzalan in Caswell, 2016).

Dodana vrednost modela KAVEN-O je prav v tem, da poveže te tri ravni v enoten didaktični postopek. Od splošnih pristopov k primarno-virovski pismenosti se razlikuje po tem, da kot samostojna elementa uvede **etično presojo** in **omejitve uporabe**. S tem premakne poučevanje z občutljivimi viri od običajnega vprašanja »kako vir interpretirati« k širšemu vprašanju »kako, komu in v kakšni obliki je vir sploh dopustno uporabiti«. Model je zato namenjen tako učitelju pri pripravi gradiva kot študentu pri analizi vira. Učitelju pomaga presoditi, ali je vir primeren za pouk; študentu pa ponuja zaporedje

vprašanj, s katerimi lahko vir analizira brez nekritičnega prevzemanja njegovega jezika, kategorij ali institucionalne perspektive.

Model temelji na štirih kriterijih. Prvi je **zgodovinopisna uporabnost**: vir mora omogočati obravnavo relevantnega zgodovinskega vprašanja, institucije, procesa ali izkušnje. Drugi je **pedagoška primernost**: vir mora biti mogoče vključiti v učno situacijo tako, da razvija določeno kompetenco, na primer kritiko provenience, analizo jezika ali etično presojo. Tretji je **etična dopustnost**: uporaba vira ne sme povzročiti nepotrebnega razkritja identitete, stigmatizacije, senzacionalizma ali ponovne škode. Četrti je **pravna skladnost**: uporaba mora upoštevati pravila dostopa, varstva osebnih podatkov, arhivsko zakonodajo in morebitne omejitve reprodukcije ali objave.[8]

Preglednica 3: Model KAVEN-O kot razširjeni didaktični model za delo z občutljivimi arhivskimi viri

Element	Ključno vprašanje	Namen v pedagoškem procesu	Tveganje, če korak izpustimo	Primer študentskega vprašanja
K **– kontekstualizacija**	Kdaj, kje in v kakšnih okoliščinah je vir nastal?	Umestitev vira v zgodovinski, institucionalni in družbeni okvir.	Anahronistična ali poenostavljena razlaga.	Kateri politični, pravni ali institucionalni okvir je vplival na nastanek vira?
A **– analiza provenience**	Kdo je vir ustvaril, za koga in s kakšnim namenom?	Razumevanje izvora, funkcije in perspektive dokumenta.	Prevzem institucionalne perspektive kot dejstva.	Ali dokument govori z glasom osebe ali z glasom institucije?
V **– vrednotenje vsebine in jezika**	Katere podatke, oznake, kategorije in pojme vsebuje vir?	Kritična analiza institucionalnega jezika in klasifikacij.	Reprodukcija jezika nadzora, stigme ali obtožbe.	Katere oznake v dokumentu niso nevtralne?
E **– etična presoja**	Kateri podatki so osebni, občutljivi ali potencialno škodljivi?	Presoja dopustne uporabe, anonimizacije in možne škode.	Razkritje identitete, senzacionalizem ali poseg v dostojanstvo.	Ali je ime osebe nujno za zgodovinski argument?
N **– narativna rekonstrukcija**	Kaj lahko na podlagi vira zanesljivo trdimo in česa ne?	Oblikovanje zadržane in argumentirane interpretacije.	Prehitro posploševanje ali enačenje navedbe v viru z dejstvom.	Kaj dokument dokazuje, kaj nakazuje in česa ne more dokazati?
O **– omejitve uporabe**	Česa ne smemo, ne moremo ali ni smiselno uporabiti?	Razumevanje pravnih, etičnih in metodoloških meja.	Nezakonita, neetična ali pedagoško nepotrebna raba vira.	Kaj bi smeli pokazati v seminarju, kaj parafrazirati in česa ne objaviti?

Prva dva koraka, **kontekstualizacija** in **analiza provenience**, določata zgodovinski in institucionalni okvir vira. Pri občutljivem gradivu to ni le vprašanje časa in prostora nastanka, temveč tudi vprašanje režima zapisovanja: ali gre za sodni, zdravstveni, socialnovarstveni, šolski, policijski, varnostni ali osebni dokument. Provenienca je posebej pomembna zato, ker občutljivi viri pogosto ne nastajajo iz perspektive oseb, o katerih govorijo, temveč iz perspektive institucij, ki so jih opazovale,

[8] *Pri gradivu, ki ni prosto dostopno, je treba upoštevati roke nedostopnosti, pravila izjemnega dostopa in morebitne pogoje uporabe, ki jih določi pristojni organ. Prim. Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Uradni list RS, št. 30/06, 24/14 – odl. US, 51/14 in 32/16, 65. in 66. člen.*

razvrščale ali ocenjevale. Analiza provenience zato preprečuje, da bi študent institucionalno perspektivo prevzel kot zgodovinsko dejstvo.

Tretji in četrti korak, **vrednotenje vsebine in jezika** ter **etična presoja**, usmerjata pozornost na kategorije, oznake in podatke v dokumentu. Pri občutljivem gradivu je jezik pogosto del problema: izrazi, kot so »sumljiv«, »neprimeren«, »varnostno zanimiv«, »odklonski« ali »problematičen«, niso nevtralni opisi, temveč produkt institucionalne klasifikacije. Etična presoja nato določi, kateri podatki so za zgodovinski argument nujni in kateri pomenijo nepotrebno tveganje. Vključuje vprašanja anonimizacije, parafraze, izpustitve podrobnosti, omejitve kroženja gradiva in preprečevanja ponovne identifikacije. Prav ta korak model premakne od običajne analize vsebine k odgovorni pedagoški uporabi vira.

Peti in šesti korak, **narativna rekonstrukcija** in **omejitve uporabe**, določata interpretativni domet vira in režim njegove uporabe. Pri občutljivem gradivu vir lahko pokaže, kako je institucija nekoga kategorizirala, ne dokazuje pa nujno resničnosti te kategorizacije. Zato je treba razlikovati med podatkom, navedbo, oceno, domnevo in zgodovinsko interpretacijo. Omejitve uporabe so ločen korak zato, ker etična presoja identificira tveganja, omejitve uporabe pa določijo konkretni režim ravnanja z virom: kaj je mogoče pokazati, kaj parafrazirati, kaj uporabiti samo interno in česa ne objaviti. Ta element je posebej pomemben v visokošolskem poučevanju, kjer lahko isti vir nastopa kot gradivo za učiteljevo pripravo, anonimiziran seminarski primer, vir v seminarski nalogi ali del javne predstavitve.

Model KAVEN-O je uporaben pri različnih vrstah občutljivega gradiva, vendar je posebej primeren za gradivo nadzornih, represivnih, socialnih, zdravstvenih ali pravosodnih institucij, kjer je razlika med glasom dokumenta in glasom obravnavane osebe najizrazitejša. Njegova vrednost ni v tem, da bi nadomestil zgodovinarjevo strokovno presojo, temveč v tem, da to presojo didaktično strukturira. Študente vodi od osnovnega razumevanja vira k vprašanjem, ki so pri občutljivem gradivu odločilna: kdo govori, s kakšno institucionalno močjo, o kom, s kakšnimi posledicami in pod kakšnimi pogoji je mogoče vir uporabiti.

Model ima tudi omejitve. V tem prispevku je predstavljen kot konceptualni in didaktični model, ne kot empirično preverjen učni instrument. Njegovo učinkovitost bi bilo treba v prihodnje preveriti v konkretnih seminarskih izvedbah, na primer z analizo študentskih interpretacij pred in po uporabi modela, z refleksijskimi zapisi študentov ali s primerjavo različnih načinov dela z občutljivimi viri. Prav tako model ne odpravlja potrebe po sodelovanju z arhivisti, pravniki ali skrbniki gradiva, kadar gre za dokumente z omejenim dostopom, možnostjo ponovne identifikacije ali nejasnimi pogoji uporabe. To potrjuje tudi arhivistična praksa strokovnega usposabljanja za delo z dokumentarnim gradivom, ki med ključne vsebine vključuje varstvo tajnosti, varstvo zasebnosti in varstvo osebnih podatkov (Kosi, 2024).

5 GRADIVO NEKDANJIH TAJNIH SLUŽB KOT ŠTUDIJSKI PRIMER OBČUTLJIVEGA ARHIVSKEGA GRADIVA

Gradivo nekdanjih tajnih služb je za visokošolsko poučevanje zgodovine posebej uporaben primer občutljivega arhivskega gradiva. Združuje namreč več značilnosti, ki zahtevajo previdno uporabo: omejen dostop, osebne in občutljive osebne podatke, institucionalni jezik, neenako razmerje med opazovalcem in opazovanim ter možnost nekontekstualizirane ali senzacionalistične razlage. V mednarodnem okviru so arhivi obveščevalnih in varnostnih služb pomembni zato, ker omogočajo raziskovanje državne

tajnosti, odgovornosti oblasti in delovanja institucij moči. Zgodovinarji lahko pri tem delujejo kot forum odgovornosti, saj z arhivskimi in deklasificiranimi dokumenti analizirajo delovanje institucij, ki so bile javnosti večinoma skrite (Dobson, 2019). Razvoj študij obveščevalnih služb je zato tesno povezan z dostopom do vladnih informacij, z visokošolsko institucionalizacijo raziskovanja in z možnostmi poučevanja na tem področju (Van Puyvelde et al., 2020).

V slovenskem prostoru je to vprašanje posebej povezano z gradivom nekdanjih organov za notranje zadeve oziroma Službe državne varnosti, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije, med drugim v fondu SI AS 1931. Cankar opozarja, da takšno gradivo odpira vprašanje razmerja med javnim interesom za dostop in varstvom zasebnosti posameznikov (Cankar, 2013). Jenuš poudarja, da gradivo nekdanje tajne politične policije lahko vsebuje občutljive osebne podatke, zato zahteva posebno previdnost pri dostopu, citiranju in interpretaciji (Jenuš, 2013, str. 57–73). Posebej pomembno je njegovo opozorilo, da lahko iztrgani citati ali nekontekstualizirana raba arhivskega gradiva spremenijo pomen dokumenta in vodijo v pristransko razlago (Jenuš, 2013, str. 58).

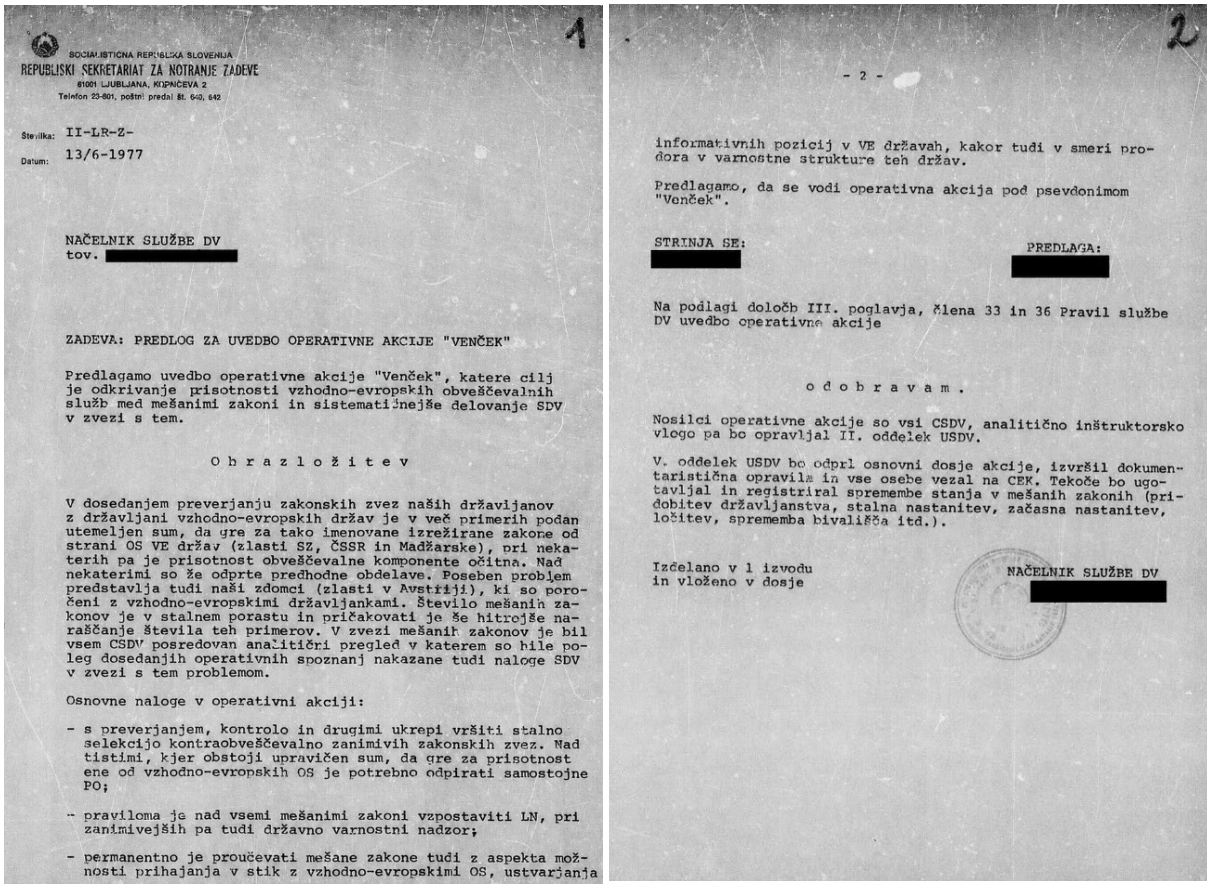
Didaktična vrednost takšnega gradiva zato ni v razkritju imen, osebnih podatkov ali operativnih ocen, temveč v analizi načina, kako institucija proizvaja varnostne kategorije, opredeljuje sumljivost ter posameznike ali skupine zapisuje kot predmet nadzora. Pri pouku zgodovine je gradivo nekdanjih tajnih služb uporabno predvsem za razumevanje provenience, institucionalnega jezika, razmerja med virom in oblastjo ter omejitev zgodovinske interpretacije. Raziskave nadzora alternativnih gibanj v osemdesetih letih kažejo, da je SDV kot varnostno relevantne obravnavala tudi kulturne, mladinske in civilnodružbene pojave, kar potrjuje pomen analize institucionalnega jezika nadzora (Šela, 2023). Gradivo SDV je bilo v slovenskem zgodovinopisju že uporabljeno za analizo različnih oblik nadzora, od organizacijskega delovanja službe do nadzora nad kulturnimi, političnimi, verskimi in izseljenskimi okolji. Gre za raziskovalno pomembno, vendar interpretativno zahtevno gradivo, pri katerem je treba razlikovati med institucionalno evidenco, operativno oceno in zgodovinarsko razlago (Šela, Hazemali in Melanšek, 2020; Šela in Hazemali, 2020; Griesser-Pečar, 2022; Šela, 2023). Takšen pristop je skladen z razumevanjem arhivov kot prostorov, povezanih z razmerji moči, reprezentacijo in molkom (Punzalan in Caswell, 2016), ter s smernicami za primarno-virovsko pismenost, ki poudarjajo nastanek, namen, omejitve dostopa in etične pogoje uporabe vira (SAA-ACRL/RBMS Joint Task Force, 2018).

5.1 Aplikacija modela KAVEN-O na anonimiziranem primeru gradiva nadzorne institucije

Dokument se nanaša na predlog za uvedbo operativne akcije »Venček«, katere cilj je bilo odkrivanje domnevne prisotnosti vzhodnoevropskih obveščevalnih služb med mešanimi zakoni ter sistematičnejše delovanje Službe državne varnosti v zvezi s tem vprašanjem. Zgodovinski kontekst operacij »Venček« in »Prstan« je bil že obravnavan kot primer spremljanja mešanih zakonov z vzhodnoevropskimi državljani na Slovenskem; v tem članku pa isti tip gradiva nastopa predvsem kot didaktični primer občutljivega arhivskega vira (Šela, 2024). V članku je dokument uporabljen v anonimizirani in didaktično komentirani obliki: prekrita so osebna imena, podpisi in drugi elementi, ki bi lahko omogočili neposredno identifikacijo uradnih oseb ali oseb, povezanih z obravnavo. Namen vključitve dokumenta ni razkritje osebnih ali operativnih podatkov, temveč prikaz, kako lahko občutljivo arhivsko gradivo deluje kot didaktični

primer za analizo provenience, institucionalnega jezika, varnostne kategorizacije in omejitev uporabe.

Slika 1: Anonimiziran primer dokumenta za analizo po modelu KAVEN-O[9]

SOCIALISTIČNA REPUBLIKA SLOVENIJA
REPUBLIŠKI SEKRETARIAT ZA NOTRANJE ZADEVE
61001 LJUBLJANA, KOPNČEVA 2
Telefon 23-801, poštni predal št. 640, 642

Številka: II-LR-Z-
Datum: 13/6-1977

NAČELNIK SLUŽBE DV
tov. [redacted]

ZADEVA: PREDLOG ZA UVEDBO OPERATIVNE AKCIJE "VENČEK"

Predlagamo uvedbo operativne akcije "Venček", katere cilj je odkrivanje prisotnosti vzhodno-evropskih obveščevalnih služb med mešanimi zakoni in sistematičnejše delovanje SDV v zvezi s tem.

O b r a z l o ž i t e v

V dosedanjem preverjanju zakonskih zvez naših državljanov z državljani vzhodno-evropskih držav je v več primerih podan utemeljen sum, da gre za tako imenovane izrežirane zakone od strani OS VE držav (zlasti SZ, ČSSR in Madžarske), pri nekaterih pa je prisotnost obveščevalne komponente očitna. Nad nekaterimi so že odprte predhodne obdelave. Poseben problem predstavlja tudi naši zdomci (zlasti v Avstriji), ki so poročeni z vzhodno-evropskimi državljankami. Število mešanih zakonov je v stalnem porastu in pričakovati je še hitrejše naraščanje števila teh primerov. V zvezi mešanih zakonov je bil vsem CSDV posredovan analitični pregled v katerem so bile poleg dosedanjih operativnih spoznanj nakazane tudi naloge SDV v zvezi s tem problemom.

Osnovne naloge v operativni akciji:

- s preverjanjem, kontrolo in drugimi ukrepi vršiti stalno selekcijo kontraobveščevalno zanimivih zakonskih zvez. Nad tistimi, kjer obstoji upravičen sum, da gre za prisotnost ene od vzhodno-evropskih OS je potrebno odpirati samostojne PO;
- praviloma je nad vsemi mešanimi zakoni vzpostaviti LN, pri zanimivejših pa tudi državno varnostni nadzor;
- permanentno je proučevati mešane zakone tudi z aspekta možnosti prihajanja v stik z vzhodno-evropskimi OS, ustvarjanja

- 2 -

informativnih pozicij v VE državah, kakor tudi v smeri prodora v varnostne strukture teh držav.

Predlagamo, da se vodi operativna akcija pod psevdonimom "Venček".

STRINJA SE: [redacted]

PREDLAGA: [redacted]

Na podlagi določb III. poglavja, člena 33 in 36 Pravil službe DV uvedbo operativne akcije

o d o b r a v a m .

Nosilci operativne akcije so vsi CSDV, analitično inštruktorsko vlogo pa bo opravljal II. oddelek USDV.

V. oddelek USDV bo odprl osnovni dosje akcije, izvršil dokumentaristična opravila in vse osebe vezal na CEK. Tekoče bo ugotavljal in registriral spremembe stanja v mešanih zakonih (pridobitev državljanstva, stalna nastanitev, začasna nastanitev, ločitev, sprememba bivališča itd.).

Izdelano v 1 izvodu
in vloženo v dosje

NAČELNIK SLUŽBE DV
[redacted]

SI AS 1931, RTZ 509, t. e. 2595, Predlog za uvedbo operativne akcije »Venček«, Ljubljana 13. 6. 1977, str. 1–2.

Izsek je za pedagoško analizo primeren zato, ker ne vsebuje zgolj podatkov o določeni operativni akciji, temveč razkriva način, kako je institucija določeno družbeno razmerje oblikovala kot varnostno vprašanje. Dokument mešane zakone z državljani vzhodnoevropskih držav umešča v okvir domnevnega kontraobveščevalnega tveganja, pri čemer uporablja pojme, kot so »operativna akcija«, »prisotnost vzhodnoevropskih obveščevalnih služb«, »kontraobveščevalno zanimive zakonske zveze«, »preverjanje«, »kontrola« in »državnovarnostni nadzor«. Prav ti izrazi so za študente pomembnejši od imen ali podpisov, saj omogočajo analizo institucionalne logike nadzora.

Takšen dokument je v večini pedagoških situacij primeren predvsem v anonimizirani ali delno parafrazirani obliki, razen kadar pravni status gradiva, narava podatkov in učni cilj omogočajo drugačno, strogo nadzorovano rabo. Pri seminarskem delu ni bistveno ugotavljati, kdo so bile posamezne osebe, povezane z dokumentom, temveč kako dokument proizvaja varnostni pomen: katere odnose opredeli kot relevantne, katere zasebne okoliščine spremeni v predmet institucionalnega zanimanja in kako čezmejne ali partnerske povezave vključi v logiko nadzora.

[9] *V dokumentu so prekrita osebna imena in podpisi. Izsek je uporabljen kot didaktični primer za analizo institucionalnega jezika in pogojev uporabe občutljivega arhivskega gradiva.*

Preglednica 4: Uporaba modela KAVEN-O pri analizi anonimiziranega arhivskega dokumenta

Korak KAVEN-O	Uporaba na anonimiziranem dokumentu
K – kontekstualizacija	Dokument je nastal leta 1977 v kontekstu socialistične države, hladne vojne in varnostne logike, ki je stike z vzhodnoevropskimi državami oziroma državljani teh držav lahko obravnavala kot predmet kontraobveščevalnega zanimanja. Pri pouku je treba pojasniti politični, mednarodni in institucionalni okvir, v katerem so bili mešani zakoni lahko razumljeni kot varnostno vprašanje.
A – analiza provenience	Ustvarjalec dokumenta je nadzorna oziroma varnostna institucija, ne osebe, o katerih dokument govori. Vir zato najprej razkriva logiko institucije, njene operativne cilje in administrativne postopke, ne pa neposredne izkušnje oseb v mešanih zakonih.
V – vrednotenje vsebine in jezika	Izrazi, kot so »operativna akcija«, »kontraobveščevalno zanimive zakonske zveze«, »preverjanje«, »kontrola«, »upravičen sum« in »državnovarnostni nadzor«, niso nevtralni opisi. Gre za institucionalni jezik, ki določene zasebne in družinske vezi preoblikuje v varnostno kategorijo.
E – etična presoja	Za pedagoško uporabo so prekrita osebna imena, podpisi in drugi identifikacijski elementi. Pri morebitni širši uporabi bi bilo treba dodatno presoditi tudi interne oznake, datume, funkcije in druge podatke, ki sami po sebi niso nujno osebni, lahko pa v kombinaciji z drugimi elementi omogočajo identifikacijo ali neustrezno rabo.
N – narativna rekonstrukcija	Iz dokumenta je mogoče sklepati o tem, kako je institucija mešane zakone in čezmejne osebne povezave razumela kot varnostni problem. Ni pa mogoče neposredno sklepati, da so bile osebe v takšnih razmerjih dejansko vključene v obveščevalno dejavnost ali da so predstavljale realno varnostno grožnjo.
O – omejitve uporabe	Dokument je primeren za seminarsko analizo provenience, jezika in varnostne kategorizacije. Ni primeren za razkrivanje identitet, reproduciranje operativnih ocen kot dejstev ali javno objavo brez dodatne pravne, arhivistične in etične presoje.

Takšna uporaba modela pokaže, da KAVEN-O presega običajno vsebinsko analizo dokumenta. Klasična kritika vira študente usmerja k vprašanjem avtorstva, časa nastanka, namena in zanesljivosti. Pri občutljivem arhivskem gradivu pa je treba dodati še vprašanje, kateri podatki so za razumevanje vira res potrebni in kateri bi pomenili nepotrebno razkritje. Zato se analiza ne osredotoča predvsem na to, kaj dokument razkriva o posameznih osebah, temveč na to, kako pokaže način razmišljanja in delovanja institucije, ki ga je ustvarila.

V seminarskem delu bi lahko študenti najprej analizirali parafraziran odlomek, nato pa označili izraze, ki kažejo na institucionalni jezik nadzora, ter podatke, ki bi jih bilo treba anonimizirati. Sledila bi primerjava treh možnih rab istega vira: v zaprti seminarski razpravi, v študentski nalogi in v javni objavi. Pri vsaki ravni bi presodili, kateri podatki so nujni, kateri nepotrebni in kateri tvegani. Tako bi jasno razumeli razliko med raziskovalnim dostopom, pedagoško uporabo in javno objavo gradiva.

Primer gradiva nadzorne institucije zato potrjuje glavno vrednost modela KAVEN-O. Občutljivega vira ne obravnava kot neuporabnega, temveč kot gradivo, ki zahteva premišljeno in nadzorovano uporabo. Njegova učna vrednost ni v razkrivanju imen ali operativnih ocen, temveč v razumevanju nastanka dokumenta, njegovega jezika, razmerij moči in omejitev uporabe. Pri gradivu nekdanjih tajnih služb je to posebej pomembno, saj lahko isti dokument ob nekritični rabi ponovi logiko nadzora, ob vodeni analizi pa pomaga razumeti delovanje institucije nadzora.

6 ZAKLJUČEK

Prispevek je obravnaval vprašanje, kako občutljivo arhivsko gradivo vključiti v visokošolsko poučevanje zgodovine na varen, premišljen in pedagoško smiseln način. Izhodišče članka je, da takšno gradivo pogosto ima veliko raziskovalno in učno vrednost, vendar ga zaradi njegove vsebine ni mogoče vedno neposredno pokazati študentom ali uporabiti brez dodatne priprave. Njegova uporaba je odvisna od pravnega statusa gradiva, stopnje anonimizacije, učnega cilja in načina, kako je vir vključen v pedagoški proces.

Članek zato poudarja, da je treba jasno razlikovati med različnimi oblikami uporabe gradiva. Eno je raziskovalni dostop, drugo je reprodukcija dokumenta, tretje interna uporaba pri pouku, četrto uporaba v seminarski nalogi, povsem nekaj drugega pa javna objava. Isti dokument ima lahko v vsakem od teh primerov drugačen pravni, etični in pedagoški pomen. Gradivo, ki ga raziskovalec lahko pregleda pod določenimi pogoji, zato še ni nujno primerno za neposredno deljenje s študenti ali za objavo.

Osrednji prispevek članka je model KAVEN-O, ki klasično kritiko vira prilagodi delu z občutljivim arhivskim gradivom. Model vključuje kontekstualizacijo, analizo provenience, vrednotenje jezika, etično presojo, narativno rekonstrukcijo in omejitve uporabe. Študente ne usmerja samo k vprašanju, kaj vir pove, temveč tudi k vprašanjem, kako je vir nastal, kdo ga je ustvaril, s kakšnim namenom, katere podatke je treba varovati in kaj lahko na podlagi vira odgovorno sklepamo.

Uporaba modela na parafraziranem in anonimiziranem primeru gradiva nadzorne institucije pokaže, da je mogoče občutljivo gradivo vključiti v pouk tudi brez razkrivanja identitet ali nekritičnega prevzemanja operativnih ocen kot zgodovinskih dejstev. Pri gradivu nekdanjih tajnih služb je to še posebej pomembno. Takšni dokumenti namreč ne govorijo samo o osebah, ki so bile predmet nadzora, temveč tudi o načinu delovanja institucije, njenem jeziku, kategorijah in logiki nadzorovanja. Izvirnost modela KAVEN-O je v tem, da klasično analizo vira poveže z etično in pravno presojo njegove uporabe. Model zato ni namenjen samo razlagi dokumenta, temveč tudi presoji, v kakšni obliki, komu in pod kakšnimi pogoji je takšen vir sploh primerno pokazati ali uporabiti.

Model ima tudi omejitve. V prispevku je predstavljen kot konceptualni in didaktični model, ne kot empirično preverjeno učno orodje. Njegovo učinkovitost bi bilo treba v prihodnje preveriti v konkretnih seminarskih izvedbah, na primer z analizo študentskih interpretacij, refleksijskimi zapisi ali primerjavo različnih načinov dela z občutljivim gradivom. Model prav tako ne nadomešča sodelovanja z arhivisti in pravnimi strokovnjaki, kadar gre za gradivo z omejenim dostopom ali možnostjo ponovne identifikacije oseb.

Občutljivo arhivsko gradivo v visokošolskem poučevanju zgodovine zato ni dragoceno zato, ker bi študentom omogočalo neposredno razkritje osebnih podatkov ali skritih podrobnosti iz preteklosti. Njegova glavna vrednost je v tem, da študente uči odgovornega dela z viri. Pokaže jim, da zgodovinsko znanje ni odvisno samo od vsebine dokumenta, temveč tudi od okoliščin njegovega

7 VIRI IN LITERATURA

Bajc, G. in Mešić, V. (2024). Nekateri vidiki spolnega nasilja nad ženskami v Kraljevini Jugoslaviji v luči civilnega in kazenskega prava. *Studia Historica Slovenica*, št. 3, str. 641–668. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Cankar, T. (2013). Upravljanje arhivskega gradiva nekdanjih tajnih služb v Republiki Sloveniji. *Arhivi*, št. 1, str. 45–56. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.

Chomicki, Š., Podbersič, R. in Friš, D. (2024). Usode vodij krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze v ptujskem okrožju po drugi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica*, št. 1, str. 133–168. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Čoh Kladnik, M. in Piškurić, J. (2024). The World of Convicts: Conditions and Irregularities in Penal Institutions in Slovenia between 1945 and 1951. *Studia Historica Slovenica*, št. 3, str. 699–738. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Dobson, M. J. (2019). The Last Forum of Accountability? State Secrecy, Intelligence and Freedom of Information in the United Kingdom. *The British Journal of Politics and International Relations*, št. 2, str. 312–329. London: SAGE.

GDPR. (2016). Uredba (EU) 2016/679 Evropskega parlamenta in sveta z dne 27. aprila 2016 o varstvu posameznikov pri obdelavi osebnih podatkov in o prostem pretoku takih podatkov ter o razveljavitvi Direktive 95/46/ES. *Uradni list Evropske unije*, L 119, 4. 5. 2016. Pridobljeno 25. 5. 2026 s spletne strani: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679.

Griesser-Pečar, T. (2022). Nadškof Alojzij Šuštar in Katoliška cerkev v Sloveniji v osemdesetih letih in v procesu osamosvajanja. *Studia Historica Slovenica*, št. 2, str. 371–404. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Hančič, D., Jenuš, G. in Strajnar, N. (ur.) (2013). *Odstiranje zamolčanega*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.

Jenuš, G. (2013). Varstvo občutljivih osebnih podatkov v arhivskem gradivu nekdanje tajne politične policije – med zakonom in prakso. *Arhivi*, št. 1, str. 57–73. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.

Jenuš, G., Koncilija, Ž. in Hajtnik, T. (2021). Avtomatizirano prekrivanje z arhivskim zakonom varovanih osebnih podatkov – anonimizacija. *Moderna arhivistika*, št. 2, str. 149–168. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor.

Kosi, M. (2024). Strokovno usposabljanje za delo z dokumentarnim gradivom. *Moderna arhivistika*, št. 2, str. 12–22. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor.

Miladinović Zalaznik, M. (2023). S srbskim patriarhom Gavrilom pri Windisch-Graetzih o Jugoslaviji pod žezlom Karađorđevićev. *Studia Historica Slovenica*, št. 2, str. 459–488. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Potočnik, D. (2009). *Viri in pouk zgodovine*. Maribor: Založba Pivec.

Punzalan, R. L. in Caswell, M. (2016). Critical Directions for Archival Approaches to Social Justice. *The Library Quarterly*, št. 1, str. 25–42. Chicago: University of Chicago Press.

Remec, M. (2023). Izdajalci, strahopetci, mučenci, heroji: samomor med mladimi kot socialnozgodovinski fenomen v Sloveniji v 60. letih 20. stoletja. *Studia Historica Slovenica*, št. 1, str. 203–238. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Rendla, M. in Šorn, M. (2025). Smrtne žrtve Maribora v času druge svetovne vojne in neposredno po njej. *Studia Historica Slovenica*, št. 3, str. 703–738. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

SAA-ACRL/RBMS Joint Task Force. (2018). *Guidelines for Primary Source Literacy*. Society of American Archivists; Association of College and Research Libraries/Rare Books and

Manuscripts Section. Pridobljeno 25. 5. 2026 s spletne strani: https://www2.archivists.org/sites/all/files/GuidelinesForPrimarySourceLiteracy-June2018.pdf.

Schwartz, J. M. in Cook, T. (2002). Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory. *Archival Science*, št. 1–2, str. 1–19.

Seixas, P. in Morton, T. (2013). *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Toronto: Nelson Education.

Spraggs, G. (2008). *Using Archives in Higher Education History Teaching*. Taunton: Society of Archivists.

Stoler, A. L. (2009). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton: Princeton University Press.

Šela, A. (2023). Alternativna gibanja pod nadzorom Službe državne varnosti: mariborska kulturna scena v osemdesetih letih. *Studia Historica Slovenica*, št. 3, str. 771–804. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Šela, A. (2024). Operaciji »Prstan« in »Venček«: spremljanje mešanih zakonov z vzhodnoevropskimi državljani na Slovenskem s strani Službe državne varnosti v osemdesetih letih. *Studia Historica Slovenica*, št. 1, str. 207–242. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Šela, A. in Hazemali, D. (2020). Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske Službe državne varnosti. *Studia Historica Slovenica*, št. 3, str. 879–920. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Šela, A., Hazemali, D. in Melanšek, T. (2020). Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja. *Studia Historica Slovenica*, št. 3, str. 811–838. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

Škoro Babić, A. in Novak, M. (2025). Teorija rabe arhivskega gradiva s posebnim poudarkom na zaščiti občutljivih podatkov. *Moderna arhivistika*, št. 2, str. 73–96. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor.

Templ, M., Meindl, B., Kowarik, A. in Dupriez, O. (2022). Privacy of Study Participants in Open-Access Health and Demographic Surveillance System Data: A Requirements Analysis for Data Anonymization. *JMIR Public Health and Surveillance*, št. 9.

Van Puyvelde, D., Wirtz, J. J., Holeindre, J.-V., Oudet, B., Bar-Joseph, U., Kotani, K., Matei, F. C. in Díaz Fernández, A. M. (2020). Comparing National Approaches to the Study of Intelligence. *International Studies Perspectives*, št. 3, str. 298–337. Oxford: Oxford University Press.

Vloga za arhivsko komisijo za izjemni dostop do arhivskega gradiva v skladu s 66. členom ZVDAGA. (b. d.). Arhiv Republike Slovenije. Pridobljeno 25. 5. 2026 s spletne strani: https://www.gov.si/zbirke/storitve/vloga-za-arhivsko-komisijo-za-izjemni-dostop-do-arhivskega-gradiva-v-skladu-s-66-clenom-zvdaga/.

Wineburg, S. (2001). *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past*. Philadelphia: Temple University Press.

Yakel, E. in Torres, D. A. (2003). AI: Archival Intelligence and User Expertise. *The American Archivist*, št. 1, str. 51–78. Chicago: Society of American Archivists.

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih. (2006). *Uradni list RS*, št. 30/06, 24/14 – odl. US, 51/14 in 32/16.

SUMMARY

SENSITIVE ARCHIVAL RECORDS IN HIGHER EDUCATION HISTORY TEACHING: RESEARCH VALUE, DATA PROTECTION AND CRITICAL ARCHIVAL LITERACY

Ana Šela, Ph. D.
Assistant professor, Faculty of Arts, University of Maribor, Slovenia
ana.sela@um.si

The article examines the use of sensitive archival records in higher education history teaching. It argues that archival work is essential for developing historical thinking because it introduces students to the processes through which historical knowledge is produced: source criticism, contextualisation, provenance analysis, comparison of evidence and interpretation. However, sensitive archival records cannot be treated in the same way as openly accessible primary sources. Their pedagogical use requires attention not only to what a source says, but also to the legal, ethical and interpretative conditions under which it may be used.

Sensitive records may include personal, health, judicial, educational, social welfare, oral-history, police, security or surveillance-related material. Such sources are often valuable because they reveal institutional practices, social vulnerability, exclusion, repression, marginalised experiences and forms of state or institutional control that are not easily accessible through other sources. At the same time, they raise questions of privacy, dignity, access restrictions, anonymisation, possible re-identification and ethical use. The article therefore stresses the distinction between research access, reproduction, internal classroom use, student papers and public publication. Material that may be accessible to a researcher under specific conditions is not automatically suitable for direct pedagogical use.

As a study case, the article discusses records of former secret services, especially material connected with the State Security Service in Slovenia, preserved in the archival fonds SI AS 1931. This material is treated as a particularly clear example of sensitive archival records because it combines personal data, restricted access, institutional language, surveillance practices and the risk of decontextualised or sensationalist interpretation. Its value for teaching lies not in revealing names or operational assessments, but in training students to analyse provenance, institutional categories, archival access, anonymisation and the limits of historical interpretation.

The article proposes the KAVEN-O model as an extended didactic model for the responsible pedagogical use of sensitive archival records. The model does not replace classical source criticism, but adapts and extends it for work with sensitive sources. It includes six steps: contextualisation, provenance analysis, evaluation of content and language, ethical assessment, narrative reconstruction and limitations of use. Its applicability is demonstrated through a paraphrased and anonymised example of a document produced by a surveillance institution. The article concludes that sensitive archival records should not be understood primarily as an obstacle, but as a demanding didactic resource through which students develop critical archival literacy, responsible historical thinking and an understanding of the regimes of creation, access, protection, silence and interpretation that shape historical knowledge.

O avtorici:

Ana Šela se je rodila leta 1991 v Mariboru. Na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru je študirala pedagoško smer slovenistike in zgodovine, doktorski študij pa zaključila na področju sodobne zgodovine. V doktorski disertaciji se je ukvarjala z delovanjem Službe državne varnosti v Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja. Od leta 2018 sodeluje pri pedagoškem in raziskovalnem delu na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, kjer je bila leta 2024 izvoljena v naziv docentke za sodobno zgodovino. Raziskovalno se posveča predvsem politični in družbeni zgodovini socialistične Slovenije in Jugoslavije, delovanju državnovarnostnih služb, hladni vojni, zgodovini nadzora ter vprašanjem migracij, spola in vsakdanjega življenja. Trenutno vodi podoktorski raziskovalni projekt ARIS *Ljubezen skozi vohunjenje*, v okviru katerega raziskuje nadzor nad mešanimi zakoni v socialistični Sloveniji v osemdesetih letih. Je avtorica znanstvene monografije o Službi državne varnosti njenem delovanju v osemdesetih na Slovenskem ter številnih znanstvenih in strokovnih člankov ter sodeluje pri domačih in mednarodnih raziskovalnih projektih.

About the author:

Ana Šela was born in 1991 in Maribor. She studied Slovenian language and literature and history in the teacher-training programme at the Faculty of Arts, University of Maribor, and later completed her doctoral studies in contemporary history. Her doctoral dissertation focused on the activities of the State Security Service in Slovenia during the 1980s. Since 2018, she has been involved in teaching and research at the Faculty of Arts, University of Maribor, where she was appointed Assistant Professor of Contemporary History in 2024. Her research focuses primarily on the political and social history of socialist Slovenia and Yugoslavia, state security services, the Cold War, surveillance, migration, gender, and everyday life. She is currently leading the ARIS postdoctoral research project *Love through Espionage*, which examines the surveillance of mixed marriages in socialist Slovenia during the 1980s. She is the author of a scholarly monograph about the slovenian State Security Service and numerous academic and professional articles and has participated in several national and international research projects.